

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Людмила Іванникова (Київ), науковий співробітник
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Рильського НАН України, кандидат філологічних наук

Проводи козацького війська (за «Требником» Петра Могили 1646 р.)

Знаменитий «Требник» святителя Петра Могили, що був впорядкований і виданий в середині XVII ст., напередодні національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, яскраво відбиває історичні реалії козацької доби, зокрема, епоху безперервних воєн з Османською імперією, а також і світоглядні уявлення того часу. Зокрема, йдеться про те, що безбожні народи, які нападали на нашу землю, були не тільки ворогами православної України, всього християнського світу, а й ворогами Самого Бога, Якого вони не визнавали. Тож смерть за православну віру і Церкву була особливо почесною, особливим духовним подвигом "христолюбивого воїнства", на який ішли самовіддано і з радістю. Своїми численними перемогами над ворогом козацьке військо (як реєстрове, так і запорозьке) багато чим завдячує Українській Православній Церкві, яка і благословляла, і освячувала кожен похід на захист вітчизни.

На жаль, нам не відомо, чи був у той час традиційний народний обряд провів на війну. Українські народні думи та етнографічні матеріали XIX–XX ст. повідомляють лише про те, що козак, вирушаючи в похід, повинен був взаємно попрощатися з рідними, близькими та односельцями, примиритися з усіма, з ким сварився, одговітися й причаститися Святих Христових Таїн, а мати й сестра повинні були оплакати його як покійника [1, 80-83; 4; 5].

Все це нагадує приготування до смерті й похорону. Крім того, в народних думках, зокрема, в думі про Олексія Поповича, згадується той факт, що козаки наймали молебні за перемогу над ворогами: «Чужі козаки по церквах молебні наймали, а ми в шинку п'єм-гуляєм» [5, 78]; «То в неділю рано, пораненьку по церквах і по монастирях служби одправляють, а я у корчмі п'ю-гуляю» [5, 69].

Ця інформація цілком відповідає історичній дійсності. Переглянувши «Требник» свт. Петра Могили, який впорядковувався на основі старих друкованих та рукописних українських «Требників», ми знайшли ряд богослужінь, які повинні були забезпечити перемогу над ворогом, мир і спокій на нашій землі. Такі служби одправлялись під час нашестя чужинців в усіх храмах і монастирях, не кажучи вже про церкву, яка знаходилась у Січі Запорозькій. Найголовніші з цих молебнів два - це "Вослідованіє молебнаго пінія ко Господу Богу нашему за царя і за люди, піваемого во время брані, против супостатов находящих на ны» [2, 136-157]* та

* У «Требнику» подана буквена нумерація сторінок, яку ми передаємо числами. – Л. І.

прапори, як правило, освячував сам митрополит або єпископ, і дуже рідко священник (очевидно, це залежало від важливості прапора – чи був він гетьманським, полковим, сотенним чи курінним). Спочатку він служив вище згадуваний молебень, в який після прочитання канону включався чин освячення воїнського знамена. Хоругви ставились перед віттарем, на амвоні, розпростерті. Святитель, стоячи перед престолом, як на Літургії, творив молитву, клірики ж співали на два хори, - все це відбувалося надзвичайно урочисто і святково, не зважаючи на обставини воєнного часу. Головний лейтмотив церковного співу – «З нами Бог, розумійте, народи, і покоряйтеся, яко з нами Бог!» Виголоси та прохання повторювались, хіба що додавались особливі: «зробити знамено це страшним і жахливим для ворогів наших», дати вірному воїнству, що знамено це носить і на нього споглядає, сміливість, силу та мужність, а у ворогів, що на нього споглядатимуть, силу і мужність на страх і втечу перетворити. Під час співу тропаря і кондака Хресту Господньому (саме він зображався завжди на козацьких знаменах), святитель виходив з віттаря і, ставши над хоругвами, читав голосно молитву до Бога Отця, щоб Він цю хоругву, на брань уготовану, освятить, і благословив, і зберіг ополченням Ангелів, щоб вона була воїнам на перемогу, а ворогам на страх. Іншу молитву, за воїнів, святитель читав, повернувшись до них лицем, і благословляв їх десницею, прохаючи Господа захистити, зберегти, спасти, очистити й радістю духовною наповнити душі їх, послати їм Ангела світлого, а для ворогів жахливого. Після цього святитель окроплював хоругву святою водою, промовляючи: «Благословляється і освячується знамення це воїнське на силу і утвердження христоіменитого воїнства, і на перемогу над усіма ворогами окропленням води цієї священної в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа». Після цього він брав знамено і давав у руки хорунжому, перед тим поставивши його на коліна, і промовляв: «Прийми хоругву сію, небесним благословенням освячену, і хай буде вона для ворогів християнського роду страшною і жахливою, і нехай дасть тобі Господь благодать, щоб з нею на славу імені Його пресвятого пройшов ти мужньо крізь ворожі ополчення неушкодженим в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа», – і благословляв його, кажучи: "Мир тобі!" Він же, прийнявши хоругву, цілував десницю, яка її подала. Якщо там були воїни, єпископ благословляв їх словами: «Благословення Господнє нехай буде на всіх вас, а ви будьте мужні, і нехай кріпиться серце ваше, і уповайте на Господа, бо Він переможе ворогів наших!» – і окроплював усіх воїнів святою водою, знаменуючи їх хрестом.

Освячення хоругви мало майже державне значення, адже це був один з козацьких клейодів, який вважався не лише символом влади Гетьмана, але й символом державності України (січова хоругва – символом Війська Запорозького), а полкові хоругви були звичайними бойовими знаменами, втрата яких означала поразку на полі бою. Тож і не дивно, що освячення цих знамен відбувалося так урочисто.

Інша справа - козацька зброя. Свій власний меч або шаблю освячував

кожен воїн, а перед походом зброю могли освячувати всі разом. Тож випадок у Мотронинському монастирі в часи гайдамаччини (1768 р.) був, очевидно, продовженням козацької традиції. Принаймні з "Требника" Петра Могили зрозуміло, що для XVI-XVIII століть це була річ звичайна.

Отже «Чин благословення воїнського оружжя» також відправляв святитель або ієрей. І владики, і священник для цього служіння зодягалися в повне облачення як для Літургії. Звелівши покласти зброю перед амвоном, на столі, покритому обрусом, святитель виходив з вівтаря і, обкадивши його навхрест, розпочинав молебен. В молитві над мечами і шаблями просив він небесного на них благословення, і воїнам, які піднімають їх для зміцнення і захисту Церкви Святої, і сиріт, і вдів, і всіх християн, сущих на землі (а саме так і сприймалися народом козацькі війни під час турецько-татарських нападів), дати силу, а саму зброю зробити і грізною, і страшною, і побідоносною. Після молитви єпископ кропив зброю святою водою, промовляючи: «Благословення Бога, в Тройці Святій славимого, Отця, і Сина, і Святого Духа, через окроплення води цієї свяченої нехай зійде і завжди буде на оружжях сих і на тих, що їх носитимуть, для захисту і заступництва за істину Христову. Амінь». Окропляючи заодно і воїна, котрому належала зброя, святитель промовляв: "Мужайся, і нехай кріпиться серце твоє, і перемагай ворогів, уповаючи на Господа, в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь». Давши козаку цілувати Чесний Хрест, святитель творив звичайний денний відпуст – і всі відходили з миром.

У коментарі до молебну свт. Петро Могила зауважує: «Нехай буде відомо, що сим благословенням благословляється і меч, і шабля. Якщо один меч і одна шабля благословляється, священнослужитель промовляє лише про одне: «меч сей» або "оружжя се". Якщо ж багато, промовляє: "Мечі сі" або "оружжя сі". Це зауваження святителя свідчить, що подібний молебен був звичайним і масовим явищем в епоху козацьких воєн.

Отже, і фольклор, і писемні пам'ятки XVI-XVII ст., зокрема «Требник» Петра Могили, засвідчують, що в основі народного світогляду тих часів були закладені глибока віра й непроминуці християнські цінності. І вирішальну роль у формуванні цих морально-етичних норм відіграла Українська Православна Церква, яка благословляла і освячувала праведну війну нашого народу за своє політичне й духовне визволення.

Джерела та література

1. [Милорадович В. П.] Прощание рекрута и рекрутские песни в Лубенском уезде Полтавской губернии // Киевская Старина. – 1897. - №: 8.
2. Требник митрополита Петра Могили. У 2 т. Репринтне видання. - К.: Інформаційно-видавничий центр Української Православної Церкви, 2011. – Т. 2.
3. Українське козацтво. Мала енциклопедія. - К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006.
4. Українські народні думи. Том 2. Тексти №№ 14-33 і передмова Катерини Грушевської. – Харків-Київ: Державне видавництво «Пролетар», 1931.
5. Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти №№ 1-13 і вступ Катерини Грушевської. – К.: Державне вид-во України, 1927.